

ARISTOTELOVA TEOLOGIJA I UVOĐENJE GRČKE MISLI U ARAPSKU

TVRTKO BALIĆ
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
tvrtko.balic@gmail.com

SAŽETAK

Jedan od najutjecajnijih tekstova u islamskoj filozofiji je *Aristotelova Teologija*. Aristotel, međutim, nikada nije napisao djelo naslovljeno *Teologija*. Tekst je zapravo prijevod dijela Plotinovih *Eneada* s Porfirijevim bilješkama. S obzirom na to da se na Platonovu i Aristotelovu filozofiju u kršćanskom svijetu gledalo kao na suprotnosti, ovakvo pogrešno pripisivanje jednog platonističkog teksta Aristotelu je neizbježno imao veliki utjecaj na shvaćanje i razvoj filozofije u islamskom svijetu. Cilj ovog rada je prikazati povijest prevođenja filozofskih tekstova i razvoja filozofije u islamskom svijetu s fokusom na tekst *Aristotelove Teologije*. Prvo će biti izložen tekst, zatim prevoditeljski pokret i kako je moguće da se dogodila takva pogreška i konačno smislenost razumijevanja filozofije koja proizlazi iz tog prijevoda. Rezultat bi trebao biti uvod u jednu stranu filozofsku perspektivu, ali i nova perspektiva na postojeću s obzirom na povezanost filozofije u Europi i arapskom svijetu.

KLJUČNE RIJEČI

Aristotel, Platon, platonizam, prevođenje, teologija

1. UVOD

Jedan od najutjecajnijih tekstova u islamskoj filozofiji ili čak intelektualnoj tradiciji općenito je *Aristotelova Teologija*. Nekima to ne zvuči neobično. Zar nije u tom mračnom Srednjem vijeku filozofija bila sluškinja teologije? No čak i netko tko je s Aristotelovim djelima upoznat površno ovdje vidi nešto zanimljivo. Aristotel nikada nije napisao knjigu naslovljenu *Teologija*.

Naravno, nisu sve Aristotelove knjige koje mi danas možemo čitati nastale u obliku u kojemu su dostupne danas. Najočiti primjer toga je *Metafizika* koja je zapravo skup rasprava koje su aleksandrijski učenjaci (zasluge su se povijesno pridavale Androniku s Roda) sakupili u jedan svezak, a čiji naslov zapravo znači samo "iza fizike". Teologija se često poistovjećuje s prvom filozofijom koja je tema *Metafizike*. Ali *Aristotelova Teologija* nije ni drugi naziv za njegovu *Metafiziku* ni zbirka njegovih tekstova organiziranih na način na koji mi

danas nismo navikli. Izenađujuće je, ali tekst je zapravo grubo rećeno prijevod druge polovice Plotinovih *Eneada* koje su pogrešno pripisane Aristotelu. To je izenađujuće stoga što je uobićajeno na platonizam i na peripatetike gledati kao na dvije suprotstavljene tradicije. Kao asocijacija na temu odmah dolazi veličanstvena Rafaelova freska *Atenska škola* čije središte zauzimaju Platon i Aristotel. Platon kađiprstom pokazuje prema nebu, naglašavajući okrenutost filozofije prema višim stvarima, dok je Aristotel pokušava prizemljiti pokazujući dlanom prema tlu. To je bio dominantni prikaz filozofije u kršćanskom svijetu, Platon i Aristotel su držali čvrstu vlast kao dijarsi filozofije, no iznad svaki glave koja se bavila filozofijom lebdjelo je pitanje “Jesi li više platonovac ili aristotelovac?”

U islamskom svijetu nije postojala jednaka dilema. Nije bilo filozofije do filozofije i Platon i Aristotel su oboje bili njezini proroci. Arapski Platon i arapski Aristotel su bili puno usklađeni, dijelom upravo zbog utjecaja neoplatonićkih spisa koji su bili pripisivani Aristotelu. Je li moguće da je pogreška u prijevodu ili uredništvu odredila tok čitave jedne intelektualne tradicije?

2. SADRŽAJ

Prvo što bi se trebalo napomenuti je to da nije ispravno nazvati tekst prijevodom bez daljnjeg objašnjenja. Puno je toćnije reći da se radi o parafraziranju Plotinovih *Eneada*. Još toćnije bi bilo reći da se radi o parafraziranju Plotinovih *Eneada* s Porfirijevim bilješkama. No to nije zbog toga što je prijevod loš ili nezgrapan. Istina, prenijeti znaćenje filozofskog teksta u drugi jezik nije lako, a kada je filozofija na tom jeziku tek u povojima, zadatak je još teži. Tada nije potrebno “samo” znati vokabular, gramatiku, razlikovati doslovno od prenesenog znaćenja itd., već prijevod znači i graditi cijeli novi vokabular i u književni stil. Arapski prevoditelji su bili suoćeni s istim izazovom kao i Ciceron osam stoljeća ranije pa i većim zbog kraćeg ranijeg upoznavanja s antićkom grćkom kulturom i zbog većeg vremenskog razmaka od iste. Peter Adamson istiće arapski prijevod *Metafizike* kao posebno nezgrapan. Premda si ponekad daje više slobode, na primjer kada grćku rijeć $\epsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma$ treba prevesti jednim od dva arapska ekvivalenta ovisno o kontekstu, glavna mana mu je što je pretjerano doslovan, do te mjere da je pravo ćudo koliko su ga dobro filozofi poput Al Kindija i Averroesa dobro razumjeli bez poznavanja izvornika, a valja imati na umu da većina islamskih filozofa njihovog doba nije poznavala grćki što nam govori puno o važnosti prevoditelja¹.

Usporedivo s drugim prijevodom, forma *Teologije* je izvrsna. Razlog zašto svrstavati tekst među prijevode nije posve toćno nije pitanje kvalitete, već

1 Adamson, 2016., *Philosophy in the Islamic World: A history of philosophy without any gaps*. Vol. 3, str. 23

sama razlika između tekstova. Stvarno je prikladnije nazvati ga parafraziranjem, a da se ne radi samo o slobodnom prijevodu pokazuju čitavi novi ulomci dok su neke druge rečenice izostavljene. Posao prevoditelja nije da mijenja originalni tekst, a za urednika je neobično da bi dodao potpuno originalne segmente. Kada se još uzme u obzir i konsistentnost teksta, jasno je da se radi o uplitanju filozofa te da je proučavanje *Teologije* kao teksta za sebe jednako važno koliko i njegovo proučavanje kao prijevoda.

3. POVIJESNI KONTEKST

Kao i kod tolikih drugih stvari, za bolje razumijevanje *Teologije* je potrebno razumjeti povijesni kontekst u kojem je nastala. Zajedno s prijevodima drugih filozofskih tekstova, nastala je unutar abasidskog pokreta prevođenja, specifičnije u Al Kindijevom krugu prevoditelja.

3.1. Uvođenje arapskog jezika

Popularno viđenje arapskog pokreta prevođenja je taj da su u Srednjem vijeku brojni filozofski tekstovi prestali biti korišteni, nakon čega su Arapi obrišali prašinu s nekih starih polica, krenuli prevoditi knjige koje su na njima našli i započeli svojevrсну renesansu na Bliskom istoku. To naravno nije istina, ako ništa drugo onda zbog toga što se intelektualni kontinuitet vezao uz državni i nastavio u susjednom Istočnom Rimskom Carstvu koje je nadživjelo Stari vijek. Šire područje Sirije gdje je pokret prevođenja djelovao ranije je bilo pod Bizantom i pod snažnim grčkim utjecajem. Razlog zašto je pokret prevođenja započeo dolaskom Abasidskog kalifata, a ne ranije je taj što je jezik prijašnje vlasti bio grčki. Čak i osvajanja impresivna poput arapskih ne znači puno bez uspostave uprave koja će održati carstvo na životu, birokracija je važna i puno je sigurnije bilo zadržati grčku/rimsku infrastrukturu nego forsirati nepotrebne promjene. Tek se polovicom osmog stoljeća arapska vlast dovoljno učvrstila da korištenje grčkog stvara negodovanje koje je rezultiralo Abasidskom revolucijom u kojoj je svrgavanjem omejidskog režima i uspostavom novog kalifata². Nikada nije došlo do prekida u filozofskoj tradiciji, samo je prestalo djelovanje govornika jednih jezika (uz grčki se koristio i sirijski), a započelo djelovanje na drugom.

3.2. Zašto su se tekstovi prevodili

Promjena jezika korištenog u državnoj upravi objašnjava pojavu prijevoda, ali ne objašnjava toliki procvat prevodilačke aktivnosti. Posebno aktivan

² Gutas, 2012., *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/5th-10th c.)*, str. 17-20

prevoditelj je mogao biti plaćen i 500 dinara mjesečno³, a uz tolike svote je potrebno objašnjenje koje je detaljnije od uobičajen pokazivanja interesa za znanost i kulturu među vladajućim staležom.

Kao objašnjenje fenomena se može navesti korisnost tekstova. Filozofija je majka svih znanosti te je za očekivati da će se filozofski tekstovi naći među materijalima koji imaju očitu praktičnu primjenu kao što su medicina, geografija, inženjerstvo... čak i astronomija i astrologija (علم النجوم)⁴.

Ali zašto financirati prevođenje tekstova kao što je *Metafizika*? Ako ništa drugo, država koja se toliko oslanja na religiju kao jedan kalifat mora moći opravdati vjerovanja na kojima je zasnovana, pogotovo kada unutar svojih granica ima velik broj pripadnika drugih religija. Većina tih pripadnika drugih religija je također bila iznenađujuće dobrostojeća u islamskom društvu. Država se nije oslanjala samo na njihovu ulogu u prevođenju i birokraciji, već i na prihod od poreza koji su plaćali te joj nije bilo u interesu provoditi nasilno preobraćenje mačem kakvo se obično povezuje s islamskom vlašću. Postaje jasniji kulturni kontekst u kojem je prevođenje filozofskih tekstova itekako korisno.

Nova tradicija je s jedne strane bila suočena s Perzijom, a s druge strane s Grčkom. Kalifat je sadržavao teritorij Perzije, a zajedno s njim su došli zoroastrijski i manihejski intelektualci koji su se dičili svojom drevnom mudrošću. Najlakši način suprotstavljanja tim religijama je isticanje suprotstavljene drevne tradicije u obliku grčke filozofije, pogotovo kada ta tradicija već ima dugu povijest usklađivanja s monoteizmom. Ovakvu sporednu podršku Bizantu nalazimo već u Kur'anu gdje je čitavo jedno poglavlje posvećeno Bizantu i naslovljeno Er-Rum. Bizant je također bio suparnik kalifata zbog čega se ovakva aproprijacija njegove kulture može činiti neobičnom, ali ima li boljeg načina za pokazivanje superiornosti nad suparnicima od pokazivanja da se misli njegovih velikana mogu razviti bolje od njihovih sunarodnjaka?⁵ Naravno, kroz proučavanje grčke misli se također htjelo pokazati njezine korijene u jedinjoj ispravnoj vjeri. To je nešto što su još prije arapskih prevoditelja radili Židovi poput Filona Aleksandrijskog i crkvenih otaca. Muslimani nisu oklijevali kada su vidjeli priliku za priču o tome kako grčku filozofiju samo vraćaju korijenima, a u priču su bile utkane i popularne genealogije pa se tako za Junana, legendarnog pretka Grka (Jonjana), govorilo da je brat Kahtana, pretka Arapa.⁶

3 Gutas, 2012., *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/5th-10th c.)*, str. 135

4 Adamson, 2016., *Philosophy in the Islamic World: A history of philosophy without any gaps*. Vol. 3, str. 20

5 Adamson, 2003., *The Arabic Plotinus: A Philosophical Study of the Theology of Aristotle*, str. 3-4

6 Gutas, 2012., *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/5th-10th c.)*, str. 88

3.3. *Coincidence? I think not!*

Kada se uzme u obzir kulturni kontekst i povijest pokreta prevođenja, nestaje svaka sumnja da je Plotin slučajno preveden tako kako je. Pokret je bio suprotstavljen perzijskoj tradiciji i htio je grčku tradiciju predstaviti kao superiorniju. Što je manje neslaganja među raznim grčkim filozofima to bolje izgledaju kao vrijedni suparnici Avesti. Očekivanja su postavljena visoko, φιλοσοφία je predstavljena kao hvale vrijedan drug religiji i cijeli projekt je bio pod pokroviteljstvom i nadzorom vladara jednog od najvećih carstava u povijesti zbog čega motivacije za ispunjenje tih očekivanja nije nedostajalo.

Pripisivanje teksta Aristotelu radi političkih motiva se ne čini kao nešto što bi filozofski nastrojen pojedinac učinio čiste savjesti, ali zbog filozofske originalnosti *Teologije* urednik je morao biti dobro upoznat s filozofijom. Tko je onda kriv? Adamson sumnja da je glavni doprinos za djelo došao od Al Himsija, kršćanskog člana Al Kindijevog kruga. Možda je kriv sam Al Kindi. Iako samo pripisivanje prijevoda njemu ništa ne znači budući da sam nije poznao grčki i samo je služio kao predstavnik kruga, uvod nam kaže da je on "ispravio" tekst. Na žalost ne možemo znati točno što se pod tim podrazumijeva. Kao urednik je možda imao veću ulogu pa tako Fritz Zimmermann ističe Al Kindijev takozvani "metafizički dosje", prevedene ulomke o duši, Bogu i sličnim temama čijim ju sastavljanjem u sveske možda nastala *Aristotelova Teologija*, ali i druge knjige s tekstovima koji su pripisivani pogrešnim autorima.⁷

U uvodu se spominje da je djelo dovršetak Aristotelove filozofije pa je određivanje krivice još teže, možda je jednostavno došlo do krivog tumačenja uvoda. U svakom slučaju, kada je djelo jednom pripisano Aristotelu, tvrdnju nije bilo jednostavno opovrgnuti. Tekst je ispunio očekivanja koja su postojala za grčku filozofiju, a filozofi u novopečenoj tradiciji nisu imali drugačiji dojam Aristotela protiv kojeg bi tekst išao. Pogreška je na neki način bila svačija.

4. RAZBIJANJE LAŽNE DIHOTOMIJE

Kako je uopće moguće uskladiti platonizam i Aristotela? To je zapravo iznenadujuće lako. Stereotipni prikaz Platona i Aristotela kao dvije čvrsto suprotstavljene sile u filozofiji jednostavno nije istinit. U svojoj knjizi *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine* Karsten Friis Johansen ističe da je antagonizam "previše nesuptilan kontrast"⁸. Aristotel je ipak bio Platonov učenik i kao takav se služi platonističkom terminologijom, čak i više nego što bismo čitajući ga u prijevodu pomislili. Slika Aristotela kao bitno različitog od Platona je osnažena stoljećima "terminološke tiranije", na primjer εἶδος se

⁷ Adamson, 2016., *Philosophy in the Islamic World: A history of philosophy without any gaps*. Vol. 3, str. 23-25

⁸ Johansen, 2005., *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, str. 286

kod Aristotela prevodi kao oblik, a kod Platona kao ideja⁹. Često se sličnosti i razlike između Platona i Aristotela objašnjavaju Aristotelovim intelektualnim razvojem, po tom shvaćanje se u jednom dijelu života više slagao sa svojim učiteljem, a u drugom manje, no reći da je Aristotel platonist u jednom području, a nije u drugom i ne ići dalje od toga znači zanemariti širu sliku i kako se oba područja u nju uklapaju¹⁰. Umjesto negiranja platonizma, na aristotelijanizam se može gledati kao na njegovu nadogradnju koja radi preinake gdje misli da je to potrebno. Johansen za Aristotela čak kaže da je “platonizam okrenut protiv Platona samog”¹¹.

Kroz cijelu knjigu Aristotela prikazuje u takvom svijetlu kakvo odvlači čitatelja dalje od uobičajenog pojednostavljenog prikaza kako bi vidio širu sliku. Imajući na umu arapskog Plotina, posebno zanimljive postaju usporedbe s Aristotelom kada Johansen piše o neoplatonizmu. Kaže da je Plotin “Odvažno kombinirajući Platonizam, Aristotelovsku teologiju i stoički ‘vitalizam’ stvorio koherentnu ‘filozofiju refleksije’”¹² te o Porfiriju piše kao o nekom tko bi se s njim složio navodeći njegovu tvrdnju da u Plotinu ima mnogo skrivenog stoicizma i aristotelijanizma¹³. Kada piše o kasnom neoplatonizmu, uloge su obrnute od onih u Aristotela, umjesto da platonizam nadopunjuje Aristotelove teorije, Aristotelove teorije postaju alat koji nam može bolje pomoći u platonističkom razumijevanju svijeta¹⁴. Ovakva slika Plotina i platonizma čini se nije puno drugačije od one koja je formirana islamskoj filozofskoj tradiciji. Platon i Aristotel možda stvarno raspravljaju pokazujući jedan prema nebu, a drugi prema tlu, ali to ne rade kao neprijatelji, već kao prijatelji i drugovi filozofi koji sudjeluju u dijalogu kako ih je nauči Sokrat. Jedan drugog nadopunjuju. Iako su čudni putovi Božji kojima su do toga došli, čini se da su islamski filozofi bili u pravu kada su aristotelijanizam shvatili kao nešto što vodi do platonizma i biva dovršeno njime.¹⁵

5. ZAKLJUČAK

Aristotelova Teologija je bastardizacija teksta koji bi trebala prevoditi. Kostur je isti, ali cijeli ulomci su ili dodani ili izbačeni kako bi se Plotin više slagao s Aristotelom. Uz to je i iskrivljenje Aristotela budući da *Teologija* mijenja njegov cijeli filozofski sustav zbog čega nakon njenog čitanja čitatelj ostala Aristotelova djela gleda novim očima. No koliko god tekst bio iskvaren, te oči nisu nužno loše. Predrasude koje su se nakon stoljeća razvile na Zapadu su jednako

9 Johansen, 2005., *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, str. 298

10 Johansen, 2005., *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, str. 285

11 Johansen, 2005., *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, str. 288

12 Johansen, 2005., *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, str. 545

13 Johansen, 2005., *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, str. 548

14 Johansen, 2005., *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, str. 572

15 Adamson, 2003., *The Arabic Plotinus: A Philosophical Study of the Theology of Aristotle*, str. 79

loše, a razumijevanje Aristotela, platonizma te njihovog odnosa koje se u Abasidskom kalifatu razvilo iz tadašnjih političkih uvjeta i pogrešnog tumačenja je možda ironično bliže istini. *Aristotelova Teologija* ne navodi samo na razmišljanje o islamskoj filozofiji, već i o prevođenju filozofskih tekstova, odnosu povijesnog razvoja materijalnih uvjeta i ideja te naravno o idejama koje su iznesene unutar samog sveska. Ovaj rad nije zagrebao ispod površine, ali ta nutrina je bitna, ako ni zbog čega drugog onda zbog utjecaja koji je imala.

LITERATURA

Adamson, Peter. *Al-Kindī*. Oxford University Press, 2007.

Adamson, Peter. *Philosophy in the Islamic World: A history of philosophy without any gaps*. Vol. 3. Oxford University Press, 2016.

Adamson, Peter. *Studies on Plotinus and al-Kindī*. Ashgate/Variorum, 2014.

Adamson, Peter. *The Arabic Plotinus: A Philosophical Study of the Theology of Aristotle*. Bristol Classical Press, 2003.

Gutas, Dimitri. *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early'Abbasaid Society (2nd-4th/5th-10th c.)*. Routledge, 2012.

Gutas, Dimitri. *Greek philosophers in the Arabic tradition*. 2000.

Johansen, Karsten Friis, *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, Routledge, Abington, 2005.